

QADIMGI YUNONISTON VA QADIMGI RIM FALSAFA

Хайдарова Лариса Суннатовна

Гуманитар фанлар кафедраси катта уқитувчиси

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7645091>

Annotatsiya: Hind falsafasi buyuk Bharata Varsha. Qadimgi Hindistonning ko'plab falsafiy tizimlari. Hindistonda falsafaning keyingi rivojlanishi. Noodatiy falsafiy ta'limotlar. Upanishadlarda Vedalar mavzulari. Avatar - hind diniy an'analarida insonda eng yuqori ruhiy mohiyat.

Kalit so'zlar: hind falsafasi, Bharata Varsha, Veda, Brahmanalar, Aranyakalar, Upanishadlar

Kirish. Orfiklar va boshqa qator afsonaviy-falsafiy ta'limotlar naturfalsafasi vakillari yunonlarning an'anaviy diniy e'tiqodlarini to'g'rilash va tozalashga urindilar. Shu vaqtning o'zida (er.ol. VI asr) Ioniya naturfalsafasi deb atalgan maktabning vakillari bo'lgan Tolis (Fales), Anaksimandr va Anaksimenlar dunyoga butunlay boshqacha qarashni rivojlantirdilar. Ularning har uchasi Kichik Osiyodagi yunon shahar-davlati bo'lgan Milet shahrida tug'ilgan edi. Miletlik mutafakkirlar birinchi bo'lib koinotni uyg'un ravishda tuzilgan, o'z-o'zidan rivojlanuvchi va o'zi tomonidan boshqariladigan tizim sifatida tasvirlashga urindilar. Olam hech qanday Xudolar va hech qanday odamlar tomonidan yaratilgan emas. U doimo mavjud bo'lishi lozim. Uni boshqarayotgan qonunlarni inson tushunib yetishi mumkin. Ularda hech qanday tushunib bo'lmaydigan, sirli narsa yo'q. Shunday qilib, dunyoni diniy-afsonaviy tushunish yo'lidani inson aqli vositasida tushunishga hal qiluvchi qadam qo'yildi. Birinchi faylasuflar noiloj ravishda barcha ashyolarning birinchi ibtidosi, birinchi sababi nima, degan savolga duch kelishlari muqarrar edi. Tolis va Anaksimenlar fikricha, hamma narsalar paydo bo'lib, pirovardida yana unga aylanadigan birlamchi javhar tabiatning to'rt asosiy hodisasidan biri bo'lmog'i lozim, edi. Tolis bu narsada ustunlikni suvga bergan bo'lsa, Anaksimen havoga berdi. Ammo tabiat hodisalarini majhul nazariyidrok qilish bobida Anaksimandr hammadan ilgari lab ketdi. U barcha mavjud narsalarning birinchi sababi va asosi apeyron, deb e'lon qildi. Apeyron abadiy va cheksiz javhar bo'lib, sifat jihatdan uni to'rt tabiiy hodisaning birortasiga bog'lab bo'lmaydi va shu bilan birga u doimiy harakatdadir. Uzluksiz harakat jarayonida apeyrondan

qarama-qarshi ibtidolar bo'lgan issiqlik va sovuqlik, quruqlik va namlik va shunga o'xshashlar ajralib chiqadi. Qarama-qarshiliklarning ushbu juftliklari o'zaro ta'sirga kirishib, tabiatning ham tirik va ham o'lik hodisalarini vujudga keltiradilar. Anaksimandr tomonidan berilgan dunyo manzarasi kelib chiqishi jihatidan o'sha zamon uchun butunlay yangi va g'ayrioddiy edi. U o'zida bir qator moddiyuncha va dialektik xususiyatga ega bo'lgan unsurlarni yaqqol ifodalar edi. Shu jumladan, o'z shaklini doimo o'zgartirib boruvchi va hamma narsalarni qamrab oluvchi birlamchi javhar to'g'risidagi tasavvur, moddaniy hozirgi zamondagi tasavvuriga juda yaqindir. Qarama-qarshiliklarning kurashi va ularning birini ikkinchisiga o'tib turishi, hamda ularni dunyodagi ko'plab xilma-xil barcha jarayonlarning bosh manbasi ekanligi haqidagi fikr ham hozirgi zamon ilmiy qarashlari bilan hamohangdir. (Yunonistonlik faylasuflar shuni yaxshi tushunar edilarki, har qanday bilimlarning eng ishonchli asosi bo'lib tajriba, tajribaviy izlanishlar va kuzatish xizmat qiladi. Mohiyat jihatdan ular faqat birinchi faylasuflargina bo'lib qolmay, balki yunon.vabuton Yevropa fanining asoschilari bo'lgan birinchi olimlar ham

ediladigan o'zlari Tolisni "birinchi riyozidon" (matematik), "birinchi munajjim", "birinchi fizik" deb atar edilar. Bobillik munajjimlarning ilgari kashfiyotlaridan foydalanib, Tolis (Pales) eramizdan oldingi 585-yilda yuz berishi mumkin bo'lgan quyosh tutilishini oldindan bashorat qilgan edi. U birinchi bo'lib, bir necha asosiy geometrik teoremlarni isbot qildi, iste'molga sirkul va burchak o'lchovchi asboblarni kiritdi. Ma'lum bo'lgan yer yuzini birinchi geografik xaritasini tuzgan kishi sifatida Anaksimandri yod etadilar. U yer yuzini silindrik shaklida, havoda muallaq osilib tuigan holatda tasavvur etgan. Anaksimandri osmon gumbazi bo'ylab harakat qiladigan yoritgichlar holatini namoyish etadigan "samoviy doira"ni kashf etdiki, unda yoritgichlarni Yerga va bir-birlariga nisbatan joylashganliklarini ko'rsatuvchi imkoniyat mavjud edi. Miletlik keyingi Ioniya falsafasining markazi, faylasuf Geraklitning vatani Efes shahri edi. Dunyoning birlamchi unsurini Geraklit olovda ko'rdi. Geraklitning falsafa tarixidagi ahamiyati shunda edi, u moddaga xos bolgan qonuniylik zaruriyati haqidagi masalani dunyoning dialektik rivojlanishi holati bilan bog'lab tushuntirdi. Qarama-qarshiliklarning dialektik birligi Geraklit tomonidan shunday ifodalandiki, ular bir-birlarini doimo o'zaro uyg'unlikda todiradilar va shu jihatdan paydo bo'ladilar. U o'z falsafasining asosiy nuqtayi nazarlarini hammaga keng ma'lum bo'lgan bir qator hikmatli so'zlarda ifodaladi: "hamma narsa oqimda, hamma narsa o'zgarishda", "bir daryoga ikkimarta shon'ng'ib bo'lmaydigan hokazo. Janubiy Italiyada faoliyat ko'rsatgan mashhur falsafiy maktab pifagorlarning maktabi edi. Pifagorlarning demokratiyaga dushman bo'lgan, ommadan ajralib qolgan, o'z qobigiga o'ralgan aslzodalarga to'ldi edi. Ularning sirli ta'lim oti ko'proq nozik tab'xususiyatga ega bo'lib, aqliy yuksaklikka da'vo qilardi. Pifagor (mashhur teorema muallifi) va uning izdoshlari matematik hisob-kitoblarni qiziqish, sonlar va raqamlar birikmasini sirli ruhda talqin qilardi. Din va axloqni pifagorlarning jamiyatni talibga solishning ajralmas qismi hisoblar edilar. Bu hind va eron tasavvufiy qarashlari ta'sirining natijasi edi. Pifagorlarning axloqni xalqni aslzodalarga bo'ysunishini ta'minlaydigan ijtimoiy uyg'unlikning asosi deb hisoblar edilar. Uning eng muhim qismi hech qanday shartlarsiz bo'ysunish edi. Eramizdan oldingi V asr yunon falsafasini ko'zdan kechirib, yunonlarning diniy qarashlarida inqiroz yuz berganligini qayd etish lozim. Eski tasavvurlarning tushkunligi sharoitida yangi diniy g'oyalar tugildi. Jumladan, shu vaqtda insonning Xudo bilan shaxsiy aloqasi to'g'risidagi mashhur g'oya tarqaldi. Uni biz masalan, an'anaviy qarashlarga salbiy munosabatda bolgan Yevripid ijodida uchramiz. Yangi diniy e'tiqodlarning, masalan, tabobat Xudosi Asklepiyaning ahamiyati oshib bordi. Vazifalarining o'zgarganligi munosabati bilan ba'zi eski diniy aqidalar yangidan tugildi. An'anaviy diniy aqidalarning tushkunligi frakiyalik va osiyolik chet el aqidalarini Elladaga keng ravishda kirib kelishiga sabab bo'ldi. Shuningdek, diniy tasavvufning yoyilishi ham o'ziga xos xususiyat edi. O'zgaruvchanlikni ham, barqarorlikni ham hisobga oluvchi Geraklit dialektikasi zamondoshlari tomonidan qabul qilinmadi va juda ham xilma-xil tarzda tanqid ostiga olindi. Agar Geraklit barqarorlik lahzasini inkor etishga chaqirgan bo'lsa, eleatliklardan bolgan Ksenofan, Parmenid va Zenonlar butun e'tiborni aynan ana shu barqarorlik lahzasiga qaratdilar. Ular Geraklitni o'zgaruvchanlik rolini ortiqcha oshirib yuborishda aybladilar. His-tuyg'u dunyosi beradigan ma'ni otlar omonat va o'zgaruvchan bolganligini (dam tugiladi, dam gullaydi, dam o'lad) tan olgan holda, eleatlar bu omonat hissiy dunyoga yagona qo'zg'almas borliq dunyosini qarama-qarshi qo'ydilar. Bu dunyo sof tafakkurga ochiq bolganligi uchun ham faqat unigina haqiqiy borliq

sifatida tan olmoq lozim. Eleatlar moddiyunchiligining tabiiyligi, ulaming ong bilan moddiy dunyoni bir-biriga qarama-qarshi qo'yishga boigan tamoyillari shu narsaga olib keldiki, dialektikani tashqi dunyoga nisbatan qollab-quvvatlab, shu bilan birgalikda ular g'oyaviy dunyoni metafizik osoyishtalik saltanati, deb e'lon qildilar. AbadiyUk va o'zgarmaslik ular tomonidan haqiqiylikning sifati hisoblandi. Bilish rivojida mushkul vaziyat paydo boldi: ba'zilar, tasviriy ibora bilan aytganda, dunyoni olov oqimida eritdilar, boshqalar esa uni qo'zg'almas toshda kristallga aylantirdilar (muayyan bir shaklga kiritdilar). Bu davr moddiyunchiligining eng yorqin vakillari Anaksagor va Empedokl edilar. Anaskagor fikricha, dunyo dastav al harakatsiz qotishmadan iborat bo'lib, eng kichik zarrachalardan ("urug'lar") tashkil topgan ediki, unga aql (nus) harakat bag'ishlagan. Anaksagorning aql haqidagi taiim o'ti faoliyatsiz moddaga harakat manbasini keskin qarama-qarshi qo'yganligini bildirar edi. Bu narsa falsafiy fikrning kclgusi rivojiga (yangi zamon falsafasining "birinchi turtki" g'oyasi) sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Empedokl barcha narsalar asosida birlamchi to'rt unsur ("barcha ashyolarning o'zagi"): olov, havo, tuproq va suvni ko'rdi. Empedokl aqidasi, barcha ashyolar miqdor va sifat jihatdan o'zgarmaydigan, turli mutanosiblikda bir-biri bilan qo'shilgan to'rt unsurdan tashkil topganlar. Moddaning harakati (Anaksagorda bo'lganidek) koinotdagi boshlang'ich tartibsizlikni bartaraf qilgan va uning o'zini uyushtirgan hamda uning aqlidan tashqarida bo'lgan narsa sifatida ifodalanadi. To'rt unsur haqidagi nazariyani Arastu qabul qilganligi tufayli, u XVII asr-gacha Yevropa fizikasining asosi bo'lib xizmat qildi. Empedoklning sezish nazariyasi ham ko'plarga, jumladan, Aflotun va Arastuga ham katta ta'sir o'tkazdiki, unga binoan sezgi a'zolarining "badanidan ter chiqadigan teshiklariga qabul qilinayotgan obyektдан ajralib chiqayotgan moddiy "toidiruvchilar" kiradilar. Atom taiim o'ti Qadimgi Yunonistonning moddiyunchilik qarashlari o'zining eng gullab-yashnagan davriga miletlik Levkipp va abderlik Demokrit (er.ol. 460-yillar) taiim otlarida erishdi. Levkipp atomistik falsafaga asos soldi. Uning shogirdi Demokrit uni kengaytirib, sayqallashtirdi va har tomonlama umumiy falsafiy tizim yaratdi. Ushbu nazariya-64 www.ziyouz.com kutubxonasiga muvofiq dunyo bo'shliq va harakatdagi atomlardan, ya'ni sifat jihatdan bir xil va o'zgarmaydigan, ammo shakl va andoza jihatdan turlicha bo'lgan cheksiz mayda bo'linmas zarrachalardan tashkil topgan. Atomlar bo'shliqda harakat qiladilar va ulaming bir-biriga qo'shilishi butun dunyoni vujudga keltiradi. Tirik mavjudot tirik bo'lmagan narsadan ruhi borligi bilan farq qiladi. Ruh doira shaklidagi harakatlanuvchi atomlardan tashkil topgan. Demokrit ruhni o'ladigan narsa deb hisobladi. Qachonki, badan o'lsa, atomlar makonga sochilib ketadi. Demokrit ta'limotidagi eng muhim qoida, bu moddaning ajralmas xususiyati sifatida taqdim etilgan va unga xos bo'lgan harakat haqidagi qarashdir. Harakat ruh ta'sirining natijasi bo'lmay, balki moddaning o'zini xususiyatidir. Demokrit falsafa tarixida birinchi marta keng yoyilgan bilish nazariyasini yaratdiki, nning manbayi hissiy tajriba edi. Ammo Demokrit fikricha, ashyolaming haqiqiy "tabiati" (atomlar)ni bilishga his-tuyg'u bilan erishib bo'lmaydi va uni faqat tafakkur yordamida idrok etish mumkin. Empedokl kabi Demokrit ham hissiy qabul qilishni o'tib ketuvchi oqim bilan tushuntirdi (qabul qilinayotgan badandan ajralib chiqayotgan atomlar oqimi). Demokrit ta'limotida ijtimoiy va axloqiy muammolar katta o'rin tutadi. Davlat tuzumining eng yaxshi shakli sifatida u demokratiyani hisobladi, eng xayrli ish deb donishmandlikni bildi. Demokrit ko'p qirrali olim bo'lib, uning asarlari o'sha zamondagi barcha bilim sohalarini qamrab olgan edi. Demokrit falsafasi Yevropa falsafasi va tabiatshunoslik

fanlari rivojiga katta ta'sir ko'rsatdi. Sofistlar Eramizdan oldingi V asr boshidagi barcha falsafiy maktablarni koinot va borliq haqida yagona ta'limot yaratib, dunyoning yagonaligi va xilma-xilligini tushuntirib berish istagi birlashtirgan edi. Biroq eramizdan oldingi V asrning o'rtalaridan boshlab, Yunonistonning ma'naviy hayotida keskin burilish yuz berdi, ya'ni bundan keyin falsafa asosiga dunyo emas, balki inson qo'yildi. Bunday ma'naviy to'ntarishda sofistlarning (yunoncha sofos-oqil) o'limi kam emas edi. Sofistlar harakatining paydo bo'lishi jamiyat tarkibining murakkablashishi bilan bog'liq bo'lib, kasbi siyosiy faoliyat bilan shug'ullanish bo'lgan toifaning ko'payishi, muvaffaqiyatli siyosiy faoliyat olib borish uchun zamon bo'lgan muayyan bilimlar hajmining oshishi bilan ifodalanar edi.

XULOSA. O'z navbatida, intuitiv "men" ning eng yuqori darajasida, subyekt va obyekt birlashganda, atman brahman bilan birlashadi. Shunday qilib, bizning oldimizda dialektik tafakkur misoli, xususan, bayonot mavjud qarama-qarshiliklarning o'ziga xosligi: eng oliy obyektiv prinsip sifatida brahman va subyektiv ruhiy tamoyil sifatida atman. Brahman va atman, obyekt va subyekt, dunyo ruhi va individual ruhning o'ziga xosligi haqidagi g'oya ularning o'zaro o'tish imkoniyatini ham anglatadi. Brahman va atman ta'limoti Upanishadlarning markaziy nuqtasi bo'lib, u dunyoning umuminsoniy mohiyati bilan individual shaxsning mavjudligini tasdiqlaydi. Doktrinasi shu bilan bog'liq samsara(hayot doirasi) va karma(qasos qonuni) Upanishadlarda. Samsara ta'limotida inson hayoti cheksiz qayta tug'ilishning ma'lum bir shakli sifatida tushuniladi. Va kelajakdagi shaxsning tug'ilishi karma qonuni bilan belgilanadi. Insonning kelajagi - bu insonning oldingi hayotlarida qilgan ishlari va qilgan ishlarining natijasidir. Va faqat munosib hayot kechirgan kishi kelajakdagi hayotda eng yuqori varna (mulk) vakili sifatida tug'ilishini kutishi mumkin: brahman (ruhoniy), kshatriya (jangchi yoki hokimiyat vakili) yoki vaishya (dehqon), hunarmand yoki savdogar). Nohaq hayot tarzini olib borganlar kelajakda pastki varna a'zosi - shudra (umumiy) yoki undan ham yomon taqdirga ega bo'ladilar: uning atmani hayvonning tanasiga kirishi mumkin.

References:

1. Sulaymonova.F Sharq va G'arb falsafasi T.: 1997
2. S.Yo'ldoshev Sharq falsafasi
3. Ziyonet.uz
4. Xayrullayev.M "Uyg'onish davri va Sharq mutafakkirlari" T.: O'zbekiston 1991